

Μνήμων

Τόμ. 28 (2007)



Τὰ Τρίκαλα στὰ τέλη τοῦ 17ου αἰώνα με βάση δύο
κατάστιχα κεφαλικοῦ φόρου

ΣΟΦΙΑ ΛΑΪΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.74](https://doi.org/10.12681/mnimon.74)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΛΑΪΟΥ Σ. (2011). Τὰ Τρίκαλα στὰ τέλη τοῦ 17ου αἰώνα με βάση δύο κατάστιχα κεφαλικοῦ φόρου. *Μνήμων*, 28, 9–30.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.74>

ΣΟΦΙΑ ΛΑΪΟΥ

ΤΑ ΤΡΙΚΑΛΑ ΣΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 17ΟΥ ΑΙΩΝΑ ΜΕ ΒΑΣΗ ΔΥΟ ΚΑΤΑΣΤΙΧΑ ΚΕΦΑΛΙΚΟΥ ΦΟΡΟΥ

Την τελευταία εικοσαετία η ελληνική ιστοριογραφία έχει σημειώσει σημαντική πρόοδο στη μελέτη της οθωμανικής περιόδου, αξιοποιώντας τις οθωμανικές πηγές, κυρίως φορολογικά απογραφικά κατάστιχα και οθωμανικά μοναστηριακά αρχεία, χρήσιμα για τη μελέτη της υπαίθρου, των δομών της αγροτικής οικονομίας αλλά και των τρόπων διαβίωσης και οικονομικής ανάπτυξης των ορθόδοξων μοναστικών ιδρυμάτων σε ένα αλλόθρησκο περιβάλλον. Τα τελευταία χρόνια μελετώνται, παράλληλα με την περιφέρεια, και τα αστικά κέντρα στον ελλαδικό χώρο και σ' αυτό συνέβαλε η διάσωση για ορισμένα από αυτά των ιεροδικαστικών κωδίκων. Έτσι, πόλεις όπως η Θεσσαλονίκη, η Βέροια, το Ηράκλειο και η Λάρισα αποτέλεσαν περιπτώσεις στις οποίες αξιοποιήθηκαν αυτού του είδους τα αρχεία για τη συγγραφή μονογραφιών ή έκδοση των πηγών.¹ Παράλληλα, μελετήθηκαν τα βακουφικά ιδρύματα των Σερρών και η συμβολή τους στη διαμόρφωση της εικόνας της πόλης τον 15ο και 16ο αι,² ενώ για την ίδια περίοδο εκδόθηκαν μελέτες για τη δημογραφική και οικονομική ανάπτυξη των πόλεων στην Αττική, Βοιωτία και Θεσσαλία³. Πρόσφατα επίσης

Ευχαριστώ τον συνάδελφο Φ. Κοτζαγεώργη για τις παρατηρήσεις του επί του κειμένου όπως επίσης και το προσωπικό του Πρωθυπουργικού Αρχείου Κωνσταντινούπολης για τις απρόσκοπτες συνθήκες έρευνας που μου εξασφάλισαν.

1. Βλ. Ευαγγελία Μπαλά, «Οι οθωμανικές πηγές στην νεοελληνική ιστοριογραφία», *Ιστορικά* 22/43 (2005) 329-332, όπου η σχετική βιβλιογραφία.

2. E. Balta, *Les vakifs de Serrès et de sa région*, Αθήνα 1995.

3. Ν. Καρύδης-Μ. Kiel, «Σαντζάκι του Ευρίπου, 15ος -16ος αι. (Συνθήκες και χαρακτηριστικά της αναπτυξιακής διαδικασίας των πόλεων και χωριών)», *Τετράμηνα Εργασίας* 28-29 (1985) 1859-1897· Μ. Kiel, «Central Greece in the Suleymanic Age. Preliminary Notes on Population Growth, Economic Expansion and Its Influence on the Spread of Greek Christian Culture», *Soliman le Magnifique et son temps. Actes du Colloque de Paris*, εκδ. G. Veinstein, Παρίσι 1992, σ. 399-424· του ίδιου, «Das Türkische Thessalien. Etabliertes Geschichtsbild versus Osmanische Quellen. Ein Beitrag zur Entmythologisierung des Geschichte Griechenlands», *Die Kultur Griechenlands in Mittelalter und Neuzeit*, εκδ. R. Lauer, P. Schreiner, Γκέτινγκεν 1996, σ. 109-196.

εκδόθηκαν μελέτες για ορισμένες από τις πόλεις της Πελοποννήσου κατά τη δεύτερη Οθωμανοκρατία (Ναβαρίνο και Τρίπολη), καθώς και για την πόλη της Μυτιλήνης.⁴ Για τη μελέτη των αστικών κέντρων στον ελλαδικό χώρο, ακόμη κι αν δεν σώζονται τα ιεροδικαστικά κατάστιχα, υπάρχει σημαντικό πεδίο δράσης με τη χρησιμοποίηση τιμαριωτικών καταστίχων αλλά και καταστίχων για την είσπραξη του κεφαλικού και των έκτακτων φόρων. Οι πηγές αυτές μπορούν να συνδυασθούν με ελληνόγλωσσες (π.χ. κώδικες μητροπόλεων) αλλά και με τις πληροφορίες των ταξιδιωτών, Οθωμανών και μη, και να βοηθήσουν στην πληρέστερη σκιαγράφηση της λειτουργίας και ανάπτυξης των αστικών κέντρων.

Η μελέτη αυτή αποτελεί συνέχεια προηγούμενης, που είχε ως αντικείμενο το δίκτυο των βακουφίων που ιδρύθηκαν στα Τρίκαλα τον 15ο και 16ο αι.⁵ Ας σημειωθεί ότι τα Τρίκαλα κατακτήθηκαν επί Βαγιαζήτ Ι, πιθανότατα το 1395-1396,⁶ όταν η Θεσσαλία είχε περάσει από την κυριαρχία των Σέρβων σ'αυτή των Βυζαντινών μέσω της οικογενείας του Αλέξιου Άγγελου και στη συνέχεια του αδελφού του Μανουήλ. Μετά την κατάκτηση αποτέλεσαν έδρα του ομώνυμου σαντζακιού, καθεστώς που διατήρησαν έως το 1770. Όπως και άλλα αστικά κέντρα στο οθωμανικό κράτος, τα Τρίκαλα οφείλουν πολλά στο θεσμό των μουσουλμανικών βακουφίων και στην ώθηση που έδωσαν στην οικονομική οργάνωση της πόλης λίγα χρόνια μετά την κατάκτησή της και στην αστική φυσιογνωμία που απέκτησε. Τώρα, η εικόνα της πόλης εμπλουτίζεται στο μέτρο του δυνατού με την αξιοποίηση δύο καταστίχων κεφαλικού φόρου που συντάχθηκαν στο τέλος ενός κρίσιμου αιώνα από δημογραφική και οικονομική άποψη όπως ο 17ος. Με βάση τα κατάστιχα αυτά θα γίνει εκτίμηση της δημογραφικής κατάστασης του μη μουσουλμανικού πληθυσμού των Τρικάλων και θα εξεταστούν οι επαγγελματικές ενασχολήσεις των χριστιανών κατοίκων καθώς και ο πολυεδομικός ιστός της πόλης. Γενικότερα, θα έλεγε κανείς ότι η

4. F. Zarinebaf, J. Bennett, J.L. Davis, *A Historical and Economic geography of Ottoman Greece. The Southwestern Morea in the 18th Century, Hesperia*, Supplement 34 (2005)· Δ.Ν. Καρούδης-Μ. Kiel, *Μυτιλήνης αστυνογραφία και Λέσβου χωρογραφία (15ος-19ος αι.)*, Αθήνα 2000· J.C. Alexander, «Conquest and Assimilation: Urban and Rural Real Estate in the Town of Tripolitsa, 1698-1716», *Archivum Ottomanicum* 23 (2005/06) 29-46.

5. Σ. Λαΐου, «Το δίκτυο των βακουφίων της πόλης των Τρικάλων, 15ος -16ος αι.», υπό δημοσίευση στην Επετηρίδα του Τμήματος Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου.

6. «Tırhala», *Encyclopaedia of Islam*, τ. Χ, Λέιντεν 2002, σ. 539· «Tırhala», *Islam Ansiklopedisi*, τχ. 123, Άγκυρα 1972, σ. 249· Α. Σαββίδης, «Τα προβλήματα για την οθωμανική κατάληψη και την εξάπλωση των κατακτητών στο θεσσαλικό χώρο», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 28 (1995) 40· Β. Σπανός, *Οι οικισμοί της βορειοδυτικής Θεσσαλίας κατά την Τουρκοκρατία (από τον ΙΔ' έως τον ΙΘ' αιώνα)*, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 33-34. Άλλοι υποστηρίζουν ότι η κατάκτηση έγινε το 1393-1394, D. Nicol, *Meteora. The Rock Monasteries of Thessaly*, Λονδίνο 1975, σ. 68.

επικέντρωση στον 17ο αιώνα βοηθά στην κατανόηση της εξέλιξης των αστικών κέντρων του ελλαδικού χώρου από την οικονομική και δημογραφική ανάπτυξη του 16ου αιώνα στο πλαίσιο της Pax Ottomana, με βάση τουλάχιστον τις έως σήμερα μελέτες,⁷ στην αντίστοιχη ανάπτυξη του 18ου και 19ου αιώνα, οπότε η εικόνα συμπληρώνεται κατά πολύ και από τις ελληνικές πηγές. Ο 17ος αιώνας θεωρείται κρίσιμος για τη μετάβαση από την μια στην άλλη φάση εξέλιξης, η έλλειψη όμως αντίστοιχων μελετών θέτει εμπόδια στην διαμόρφωση πληρέστερης εικόνας.

Το κατάστιχο Maliyeden Müdevver (MAD) 3641 αποτελεί το πρώτο (ή ένα από τα πρώτα;) κατάστιχα κεφαλικού φόρου για τον λιβά των Τρικάλων μετά τη μεταρρύθμιση είσπραξης του κεφαλικού φόρου του 1691. Συντάχθηκε το έτος 1104 (1692/3) και οι σελίδες 2-43 καλύπτουν τον καζά των Τρικάλων. Οι πληροφορίες του συμπληρώνονται ή διορθώνονται από το αντίστοιχο κατάστιχο MAD 3440, που συντάχθηκε ένα χρόνο αργότερα (1105/1693-1694). Και τα δύο εναπόκεινται στο Πρωθυπουργικό Αρχείο της Κωνσταντινούπολης.

Η παραπάνω μεταρρύθμιση μετέτρεψε τον τρόπο υπολογισμού του κεφαλικού φόρου από τις φορολογούμενες εστίες (hane) στα άτομα (nefer). Σ' αυτά συμπεριλαμβάνονταν μη μουσουλμάνοι άνδρες από 13-14 έως 70-75 ετών ικανοί προς εργασία. Αξίζει να σημειωθεί ότι με τον νέο τρόπο υπολογισμού δεν διαχωρίζονται οι έγγαμοι φορολογούμενοι από τους άγαμους, γεγονός που ώθησε στη διατύπωση διαφόρων θεωριών σχετικά με τον συντελεστή που πρέπει να χρησιμοποιηθεί για την εκτίμηση του συνόλου του πληθυσμού. Από την καταβολή του φόρου εξαιρούνταν οι γυναίκες, τα παιδιά, οι άποροι, οι ανίκανοι προς εργασία και οι ηλικιωμένοι. Από το 1691 και εξής έπαψε να ισχύει η εξαίρεση των μοναχών και κληρικών. Μία ακόμη σημαντική αλλαγή που επήλθε με τη μεταρρύθμιση αφορά στον υπολογισμό του φόρου ανάλογα με τη φοροδοτική ικανότητα του φορολογούμενου, τον οποίο κατέτασσε σε μία από τις τρεις κατηγορίες, την υψηλή (ala), μεσαία (evsat) και χαμηλή (edna). Η αλλαγή αυτή εναρμόνιζε το σύστημα καταβολής του κεφαλικού φόρου με τον ισλαμικό ιερό νόμο, οδηγούσε σε αύξηση των κρατικών εσόδων και άφηνε μεγάλα περιθώρια στις τοπικές κοινωνίες να ασκήσουν εξουσία τόσο στην κατάταξη των φορολογούμενων στις κατηγορίες αυτές όσο και στη διαπραγμάτευση του ύψους της συνολικής επιβάρυνσης με τους Οθωμανούς αξιωματούχους. Μετά την πληρωμή του φόρου, κάθε φορολογούμενος λάμβανε απόδειξη πληρωμής.⁸

7. Βλ. σημ. 3.

8. M. Kiel, «Remarks on the Administration of the Poll Tax (Cizye) in the Ottoman Balkans and Value of the Poll Tax Registers (Cizye Defterleri) for Demographic Research», *Etudes Balkaniques* 4 (1990) 84· H. İnalçık, «Djizya», *Encyclopedia of Islam*, τ. 2, Λέιντεν-Λονδίνο 1965, σ. 562-566. Σύμφωνα με τον O. Özel, ο κεφαλικός φόρος επιβάρυνε άνδρες άνω των 15 ετών, O. Özel, «Osmanlı Demografi Tarihi Açısından Ava-

Τα δύο προαναφερθέντα κατάστιχα διαφέρουν αρκετά. Συγκεκριμένα, η απογραφή του 1692/3, δηλαδή η πρώτη (MAD 3641), χαρακτηρίζεται από έλλειψη συνέχειας, η οποία πιθανότατα οφείλεται στη διάσπαση των οικισμών ως φορολογικών μονάδων. Έτσι, είναι αρκετές οι περιπτώσεις οικισμών του καζά των Τρικάλων που καταγράφονται δύο φορές με διαφορετικό αριθμό φορολογουμένων.⁹ Επιπρόσθετα, στην απογραφή του 1693/4 (MAD 3440) ο αριθμός των φορολογουμένων στον ίδιο καζά ανά οικισμό ή μοναστήρι πολύ συχνά διαφέρει από τον αντίστοιχο του προηγούμενου καταστίχου, είτε προς τα επάνω είτε προς τα κάτω. Η διαφοροποίηση δεν εντοπίζεται μόνο στον αριθμό των χριστιανών φορολογουμένων ανά οικισμό αλλά και στον αριθμό των τσιφλικιών που βρίσκονται στα όρια του οικισμού ή στον αριθμό των φορολογουμένων στα ίδια τα τσιφλίκια. Για παράδειγμα ο οικισμός Καλαμπάκα στο πρώτο κατάστιχο συναντάται δύο φορές, με 22 και 136 ζιμμήδες αντίστοιχα, σύνολο 158,¹⁰ ενώ στο δεύτερο κατάστιχο καταγράφεται με 131 ζιμμήδες και 22 «παρεκεντέδες», σύνολο 153 άτομα.¹¹ Το ίδιο, ο οικισμός Καστράκι στο πρώτο κατάστιχο καταγράφεται με 10 φορολογουμένους¹² και ένα χρόνο αργότερα με 16,¹³ ενώ η μονή Βαρλάμ Μετεώρων το 1692/3 εμφανίζεται να έχει 10 φορολογουμένους και στην επόμενη απογραφή 5.¹⁴ Επίσης μπορεί να διαφέρει το τι καταγράφεται από έναν οικισμό. Για παράδειγμα στο κατάστιχο του 1692/3

riz ve Cizye Defterleri», H. Inalcik-Ş. Pamuk εκδ., *Osmanlı Devletinde Bilgi ve İstatistik*, Άγκυρα 2001, σ. 3-4. Επίσης ο M. Ursinus έχει κάνει την υπόθεση ότι ο αριθμός των nefer δεν διέφερε από τον αριθμό των εστιών πριν την μεταρρύθμιση ή συμπεριλάμβανε τα πλουσιότερα νοικοκυριά, M. Ursinus, «Mutafı Ahmed und Seinensgleichen: Zur Bedeutung des "der uhdecilik" in Manastr im 18 Jahrhundert», *Studia in honorem Professoris Verae Mutafıeva*, Σόφια 2001, σ. 362. Σύμφωνα με τον Nedkoff, για να αποφευχθούν αδικίες συχνά οριζόταν μία συγκεκριμένη αναλογία των τριών κατηγοριών, συνήθως 10 (ala), 80 (evsat), 10 (edna), B. Ch. Nedkoff, «Osmanlı İmparatorluğunda Cizye», *Belgeler VIII* (1944) 622-623. Βλ. και Ν. Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις τουρκικών εγγράφων αφορώντων εις την ιστορίαν της Κρήτης*, τ. Γ', Ηράκλειο 1986, σ. 158-159, όπου σε φερμάνι του 1696 επισημαίνεται η δυσκολία διαπίστωσης της οικονομικής κατάστασης των φορολογουμένων γι' αυτό το λόγο επιβλήθηκε ενιαίο ποσό και θεωρήθηκε ότι όλοι ανήκαν στη μεσαία κατηγορία. Στη συνέχεια όμως επανήλθε το σύστημα των 3 κατηγοριών με την αναλογία 10 ala, 80 evsat και 10 edna, Σταυρινίδης, *ό.π.*, σ. 283.

9. Π.χ. ο οικισμός Βουρλοχώρι (σήμερα Αγλαδέα) καταγράφεται στη σ. 6 με 4 ονόματα και στη σ. 9 με 9 ονόματα, ενώ ο οικισμός Ροζιόρι στη σ. 10 έχει 6 φορολογουμένους και στη σ. 15 καταγράφονται 21.

10. MAD 3641, σ. 19 και 31 αντίστοιχα.

11. MAD 3440, σ. 20-21. Οι «παρεκεντέδες» ήταν άτομα τα οποία είχαν εγκαταλείψει τις εστίες τους και μετακινούνταν προς αναζήτηση εργασίας.

12. MAD 3641, σ. 37.

13. MAD 3440, σ. 26.

14. MAD 3641, σ. 19. MAD 3440, σ. 64.

καταγράφεται το χωριό Μαγούλα με 48 υπόχρεους στον κεφαλικό φόρο.¹⁵ Ένα χρόνο αργότερα, καταγράφεται το τσιφλίκι του Yusuf Bey στο συγκεκριμένο οικισμό με 23 χριστιανούς φορολογούμενους. Ας σημειωθεί επίσης ότι και το κατάστιχο του 1693/4 καταγράφει ορισμένους οικισμούς δύο φορές, όπως τον οικισμό Μέρτζι Λάτα (Lāta),¹⁶ στις σελ. 31 και 33 με διαφορετικό αριθμό χριστιανών φορολογούμενων. Μία επίσης σημαντική διαφορά των δύο καταστίχων είναι ότι στην πρώτη απογραφή δεν καταγράφεται η κατηγορία στην οποία ανήκε ο κάθε φορολογούμενος. Πιθανόν να επιχειρήθηκε μία πρώτη πρόχειρη απογραφή των φορολογούμενων και στη συνέχεια να ακολούθησε η ένταξή τους σε κατηγορίες. Επίσης, εάν όλοι οι φορολογούμενοι μη μουσουλμάνοι του καταστίχου του 1692/3 πλήρωναν το ίδιο ποσό, γιατί θα ήταν δύσκολη ή δεν είχε ολοκληρωθεί ακόμα η διαπίστωση της οικονομικής τους κατάστασης, τότε εξηγείται η μη αναγραφή των φορολογικών κατηγοριών.

Στην περίπτωση της πόλης των Τρικάλων τα δεδομένα με βάση τις δύο απογραφές έχουν ως εξής: τα περισσότερα στοιχεία δίνονται στην απογραφή του 1692/3, όπου οι μη μουσουλμάνοι κάτοικοι της πόλης φέρονται να διαμένουν στην «πόλη αυτή καθεαυτή» (*nefs*), σε συνοικίες, μερικές από τις οποίες αναφέρεται ότι βρίσκονται στο «βαρόσι», και σε τσιφλίκια που βρίσκονται εντός των ορίων ορισμένων συνοικιών.¹⁷ Συνολικά ο αριθμός των φορολογούμενων χριστιανών στο κατάστιχο του 1692/3 είναι 1.030 (Πίν. 1). Στον αριθμό αυτό έχουν συμπεριληφθεί επαγγελματίες, οι οποίοι καταγράφονται ξεχωριστά και αποτελούνται από 90 παντοπώλες, 46 αρτοποιούς και 43 σαμαράδες του τμήματος της πόλης που ονομάζεται *nefs*, καθώς και 14 κατασκευαστές του μποζά και χαλβά και 6 σιδεράδες. Οι τελευταίες τρεις κατηγορίες χαρακτηρίζονται ως *yana*, άνθρωποι δηλαδή που καταγράφονται για πρώτη φορά στα Τρίκαλα.¹⁸

15. MAD 3641, σ. 6. MAD 3440, σ. 67.

16. Στο κατάστιχο TT 695/1569-1570, σ. 100, ο οικισμός αναφέρεται και με το όνομα Μέρτζι Καλύβια. Η λ. *lāta* αποτελεί απόδοση της αλβανικής λ. *ljata*: «μακρύ» και επομένως πρόκειται για το Μεγάλο/Τρανό Μέρτζι (σήμερα Μεγάλο Κεφαλόβρυσο). Βλ. D.J. Georgakas, W.A. McDonald, *Place Names of Southwest Peloponnese*, (Παράρτημα των *Πελοποννησιακών* VI/1963-1968), Αθήνα 1967, σ. 315 και Κ. Σπανός, *ό.π.*, σ. 412-414. Για τη συγκεκριμένη χρονολόγηση του TT 695 βλ. M. Kiel, «Das Türkische Thessaliens», *ό.π.*, σ. 123

17. Συνοπτολογίστηκε το τμήμα *nefs* με τις συνοικίες και όχι τα τσιφλίκια γύρω από τα Τρίκαλα, μερικά από τα οποία σήμερα αποτελούν συνοικισμούς της πόλης, όπως ο Πυργετός, (του) Σωτήρα και τα τσιφλίκια της Αγίας Μονής. Για τη σημασία του όρου *nefs* βλ. Ν. Τοντόροφ, *Η Βαλκανική πόλη, 15ος-19ος αι.. Κοινωνικο-οικονομική και δημογραφική ανάπτυξη*, τ. Α', Αθήνα 1986, σ. 47 και E. Balta, «Rural and Urban Population in the Sancak of Euripos in the Early 16th Century», *Problèmes et approches de l'histoire ottomane*, Κωνσταντινούπολη 1997, σ. 45 σημ. 38.

18. Σε φερμάνι που εκδόθηκε μετά τη μεταρρύθμιση του 1691 αναφέρεται ότι όσοι τα-

Στον βαθμό που μπορεί να γίνει έλεγχος ονομάτων,¹⁹ δεν υπάρχει ταύτιση μεταξύ των επαγγελματιών που καταγράφονται σε συνοικίες και αυτών που καταγράφονται ξεχωριστά.

Στους 1.030 καταγεγραμμένους χριστιανούς κατοίκους της πόλης πρέπει να προστεθούν και 34 φορολογούμενοι Εβραίοι, εκ των οποίων οι 11 μένουν στη συνοικία των Εβραίων εντός του *nefs* και οι υπόλοιποι χαρακτηρίζονται ως *yana*. Άρα, το σύνολο των φορολογουμένων με κεφαλικό φόρο κατοίκων των Τριγάλων, έτσι όπως παρουσιάζεται στο κατάστιχο του 1692/3, ανέρχεται σε 1.064. Ο αριθμός των 1.064 χριστιανών και Εβραίων κατοίκων κατανέμεται σε 6 συνοικίες με χριστιανικό όνομα, οι 5 εκ των οποίων θα μπορούσαν να ταυτισθούν με ενορίες,²⁰ σε 19 μουσουλμανικές συνοικίες, σε μία συνοικία με το όνομα «Αλώνια» και σε μία εβραϊκή συνοικία. Επίσης από τους 1.064 κατοίκους (με εξαίρεση τους επαγγελματίες που καταγράφονται χωριστά) οι 651 διαβιούν σε συνοικίες, οι 135 στο τμήμα της πόλης που ονομάζεται *nefs* και οι 79 σε τσιφλίγια εντός των συνοικιών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Η πόλη και οι συνοικίες των Τριγάλων με βάση δύο κατάστιχα κεφαλικού φόρου, BOA, MAD 3641(1104-1692/3) και BOA, MAD 3440(1105-1693/4)

Συνοικίες	Κατάστιχο <i>MAD 3641</i>	Κατάστιχο <i>MAD 3440</i>	Φορολογούμενοι/ <i>Nefer</i> <i>MAD 3641</i>	Φορολογούμενοι/ <i>Nefer</i> <i>MAD 3440</i>
Πόλη (<i>nefs</i>)			135	
Παναγιά	+		53	
Άγιος Νικόλαος & Άγιοι Ανάργυροι	+		49	
Αγία Μονή	+	+	65	23 + 23 ²¹
Αγία Παρασκευή	+	+	42	24
Κιρατζήδες		+		6
Βαρόσι		+		18ξ

ξιδιώτες ή μη μόνιμοι κάτοικοι εντοπίζονταν στο σημείο της απογραφής, θα πλήρωναν τον κεφαλικό φόρο επί τόπου. Η. Inaleik, «Djizya», ό.π., σ. 563. Οι *yana* και *yabancı* (ξένος) εμπίπτουν σ' αυτή την κατηγορία των νέων εγγραφών στο κατάστιχο.

19. Ο έλεγχος έγινε μόνο στις περιπτώσεις που το όνομα συνοδεύεται από πατρώνυμο.

20. Πρόκειται για τις συνοικίες της Παναγίας, του Αγίου Νικολάου και των Αγίων Αναργύρων, της Αγίας Μονής και της Αγίας Παρασκευής. Η έκτη είναι η συνοικία του Πέτρου Μουσούρα.

21. Οι αριθμοί με το γράμμα ξ δηλώνουν τους «ξένους» μη μουσουλμάνους που νοικιάζουν σπίτια μουσουλμάνων.

Συνοικίες	Κατάστιχο	Κατάστιχο	Φορολογούμενοι/ <i>Nefer</i>	Φορολογούμενοι/ <i>Nefer</i>
	<i>MAD 3641</i>	<i>MAD 3440</i>	<i>MAD 3641</i>	<i>MAD 3440</i>
Πέτρου Μουσούρα	+	+	59	12ξ
Μεγάλο Τζαμί βαροσιού	+	+	56	24
Αλώνι/α	+	+	31	12ξ
Mahmud Bey	+	+	22	12ξ
Kuyumcu Hamza	+	+	32	30ξ
Μεγάλο Τζαμί	+	+	45	42ξ
Mama/Māmû (;)	+	+	10 + 2²²	5ξ
Bolayır	+	+	14	5ξ
Dizdar-i Osman Şah	+		9	
Kara Doğan	+	+	37	29ξ
Mustafa Bey	+		3	
Karamanı Asiyab-i Osman Şah Bey ²³	+		18 + 5	
Hızır Bey	+		15	
Hasan Bey	+	+	14	6ξ
Akçe mescid	-	+		5ξ
Kadıroğlu	+		14	
Çesnegir Ayas	+		21	
Hamza	+		36	
Σαράγια	+		8 + 1	
Cevher Ağa	+		28	
İskender Voyvoda	+		7	
Συνοικία Εβραίων	+		11 + 23 ²⁴	

Στο κατάστιχο του 1693/4 καταγράφονται 77 χριστιανοί ραγιάδες που κατοικούν σε συνοικίες των Τριάκλων και άλλοι 199, οι οποίοι χαρακτηρίζονται ως «ξένοι» (*yabancılar*). Οι συνοικίες στις οποίες καταγράφονται οι 77 ραγιάδες έχουν ήδη καταγραφεί ένα χρόνο νωρίτερα στο κατάστιχο του 1692/3, έχουν όμως διαφορετικό αριθμό μη μουσουλμάνων φορολογουμένων (Πίν. 1). Επίσης η δεύτερη απογραφή δεν καταγράφει όλες τις συνοικίες της πρώτης.²⁵

22. Οι αριθμοί σε έντονο μαύρο δηλώνουν τον αριθμό των μη μουσουλμάνων φορολογουμένων που κατοικούν σε τσιφλίκια εντός των ορίων των συγκεκριμένων συνοικιών.

23. Συνοικία του Καραμανίδικου μύλου του (βακουφίου) Osman Şah Bey.

24. Οι 23 Εβραίοι είναι γανα.

25. Είναι χαρακτηριστικό ότι απουσιάζουν τρεις, συμπεριλαμβανομένου του *nefs*, κα-

Εκτός αυτού, στις περισσότερες των συνοικιών του καταστίχου 1693/4 υπάρχει σημαντική ταύτιση ονομάτων με το κατάστιχο του 1692/3, ακόμα και όταν το 1693/4 δηλώνεται ότι καταγράφονται οι «ξένοι» (yabancılar), μη μουσουλμάνοι ραγιάδες μιας συνοικίας, η οποία έχει ήδη συμπεριληφθεί στο αμέσως προηγούμενο κατάστιχο. Αυτό σημαίνει ότι στην πρώτη απογραφή καταγράφηκαν μαζί με τους μόνιμους κατοίκους μιας συνοικίας και οι «ξένοι», χωρίς να αναφέρονται ως τέτοιοι. Για παράδειγμα η συνοικία Mahmud Bey καταγράφεται στο κατάστιχο 1692/3 με 22 χριστιανούς φορολογούμενους, ενώ στο κατάστιχο 1693/4 με 12, οι οποίοι προσδιορίζονται ως «ξένοι ραγιάδες», εκ των οποίων όμως οι 3 συμπεριλαμβάνονται και στο πρώτο κατάστιχο. Το ίδιο συμβαίνει με τη συνοικία του Μεγάλου Τζαμιού, η οποία καταγράφεται το 1692/3 με 45 φορολογούμενους και το 1693/4 με 42, οι οποίοι όμως είναι «ξένοι ραγιάδες» που νοικιάζουν σπίτια μουσουλμάνων. Από τους 42 οι 7 είχαν συμπεριληφθεί και στην προηγούμενη απογραφή. Ακόμα πιο πολλά ερωτηματικά προκαλεί η συνοικία της Αγίας Παρασκευής, η οποία στο κατάστιχο του 1692/3 καταγράφεται με 42 μη μουσουλμάνους φορολογούμενους, ενώ ένα χρόνο αργότερα με 24, και μάλιστα μόνιμους. Από τους 24, οι 9 αναφέρονται και στο κατάστιχο του 1692/3.

Και στο κατάστιχο του 1693/4 καταγράφονται ξεχωριστά οι επαγγελματίες. Αυτή τη φορά, οι παντοπώλες καταγράφονται μαζί με τους σαμαράδες και είναι 70, οι 30 αρτοποιοί κατανέμονται σε τέσσερις φούρνους, ενώ καταγράφονται και 33 «γιοι χρυσοχόων». Εν αντιθέσει με τους χριστιανούς κατοίκους των συνοικιών, στην περίπτωση των επαγγελματιών δεν υπάρχει ταύτιση ονομάτων μεταξύ των δύο καταστίχων αλλά ούτε και στο ίδιο το κατάστιχο του 1693/4.

Το ερώτημα που ανακύπτει είναι γιατί έγινε το δεύτερο κατάστιχο; Όσον αφορά στην πόλη, προφανώς για να καταχωρηθούν οι «ξένοι» μη μουσουλμάνοι των Τρικάλων. Τότε γιατί καταγράφει τον (νέο) αριθμό των μόνιμων κατοίκων συνοικιών που συμπεριλήφθηκαν στην απογραφή του 1692/3; Είναι πιθανόν μεταξύ των δύο απογραφών να έφυγαν αρκετοί από τους μη μόνιμους κατοίκους ορισμένων συνοικιών, προκειμένου να μην απογραφούν και να γλυτώσουν την πληρωμή του κεφαλικού φόρου και άρα να ήταν αναγκαία η νέα απογραφή.

ταγράφεται όμως η συνοικία Kiraclar, που υπάγεται στη συνοικία της Αγίας Παρασκευής στο βαρόσι και δεν συμπεριλαμβάνεται στο MAD 3641. Κιρατζίδες (kiraclar) ήταν οι ενοικιαστές και με αυτήν την έννοια και οι αγωγιάτες (ενοικιαστές ζώων). Το γεγονός ότι η συνοικία Kiraclar αναφέρεται ότι υπάγεται στη συνοικία της Αγίας Παρασκευής είναι πιθανόν και ο λόγος που δεν αναφέρεται στο κατάστιχο του 1692/3. Απουσιάζουν επίσης και ορισμένες από τις μουσουλμανικές συνοικίες καθώς και η συνοικία των Εβραίων. Επίσης, το γεγονός ότι δεν καταγράφονται στο κατάστιχο του 1693/4 όλες οι συνοικίες όπου διέμεναν οι χριστιανοί και Εβραίοι των Τρικάλων μπορεί απλά να οφείλεται στο ότι λείπουν οι αντίστοιχες σελίδες από το κατάστιχο.

Επίσης, ο τρόπος καταγραφής των αρτοποιιών ανά φούρνο δείχνει ότι πιθανότατα δεν είχαν συμπεριληφθεί στο κατάστιχο του 1692/3, γιατί, όπως θα αναλυθεί και παρακάτω, εργάζονταν σε μη ιδιόκτητα εργαστήρια. Ακόμα και η καταγραφή των «γιων των χρυσοχόων» υποδηλώνει ότι δεν είχαν συμπεριληφθεί στο κατάστιχο του 1692/3.

Ένα άλλο ζήτημα που ανακύπτει είναι η δυνατότητα ή μη χρησιμοποίησης των συγκεκριμένων καταστίχων για δημογραφική ανάλυση. Πιστεύω πως εξαιτίας των ιδιαιτεροτήτων του δευτέρου καταστίχου (μη καταγραφή του συνόλου του μη μουσουλμανικού πληθυσμού και ταύτιση των ονομάτων μεταξύ των δύο καταστίχων) και χωρίς να υπάρχουν συγκρίσιμα μεγέθη από αντίστοιχες πηγές για τον 17ο αι. θα ήταν παρακινδυνευμένη οποιαδήποτε τέτοια ανάλυση που θα προέκυπτε από ένα απλό άθροισμα των φορολογουμένων. Περισσότερο ασφαλές είναι να θεωρηθεί ότι το κατάστιχο του 1692/3 αποδίδει την εικόνα της πόλης όσον αφορά τον μη μουσουλμανικό πληθυσμό σε μία δεδομένη χρονική στιγμή και να θεωρηθεί ότι στο σύνολο των 1.064 μη μουσουλμάνων θα μπορούσαν να προστεθούν οι επαγγελματίες του καταστίχου του 1693/4 που καταγράφονται ξεχωριστά, σύνολο δηλαδή 1.197 μη μουσουλμάνων φορολογουμένων. Ο αριθμός αυτός αντικατοπτρίζει τη λογική (ή και τις λογικές) με βάση την οποία συντάχθηκαν τα δύο κατάστιχα κεφαλικού φόρου: παρά το γεγονός ότι η επιβολή του κεφαλικού φόρου δεν ήταν κατ' αποκοπή (*maktu*), δεν αποκλείεται το αποτέλεσμα να είναι ως ένα βαθμό προϊόν συμφωνιών με την τοπική κοινωνία ή προσπάθειας μείωσης του αριθμού των φορολογουμένων εκ μέρους των χριστιανών τοπικών αρχόντων.²⁶ Δεδομένου επομένως ότι δεν υπάρχουν αξιόπιστα συγκρίσιμα μεγέθη για την περίοδο αυτή και δεδομένου ότι το δεύτερο κατάστιχο του 1693/4 δεν καταγράφει ολόκληρη την πόλη, είναι ασφαλέστερο

26. Βλ. L. Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy. Tax-Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560-1660*, Λέιντεν 1996, σ. 103. Η συγγραφέας αναφέρεται στα περιθώρια αξιοποίησης των καταστίχων κεφαλικού φόρου πριν τη μεταρρύθμιση του 1691, μπορούν όμως να ληφθούν υπόψη οι επιστημονικές της και για τη μετέπειτα περίοδο. Ωστόσο, ενδεικτικά μπορεί να σημειωθεί ότι με βάση τη θεωρία ότι η αναλογία των ενήλικων ανδρών σε μία προβιομηχανική κοινωνία προς το συνολικό πληθυσμό είναι 1:3, ο πληθυσμός των μη μουσουλμάνων κατοίκων των Τριεκάλων ανέρχεται σε 3.591 άτομα. Την αναλογία αυτή χρησιμοποίησε ο B. Mc. Gowan στο έργο του *Economic Life in Ottoman Europe. Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*, Καίμπριτζ 1981, σ. 82. Για τα υπέρ και τα κατά της μεθόδου αυτής βλ. H. İslamoğlu-İnan, *State and Peasant in the Ottoman Empire*, Λέιντεν 1994, σ. 29. Ο Özel αναφέρει ότι για τη μετατροπή των φορολογουμένων ασάμω (nefer) σε σύνολο πληθυσμού χρησιμοποιείται ως συντελεστής το 3 ή 4. O. Özel, «Osmanlı Demografi», *ό.π.*, σ. 13. Βλ. επίσης και τον σχετικό προβληματισμό στο N. Moaçanin, «The Poll-Tax and Population in the Ottoman Balkans», C. Imber, K. Kiyotaki, R. Murphey (επιμ.), *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province and the West*, τ. 2, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2005, σ. 77-89.

να θεωρηθεί ότι ο αριθμός των 1.197 μη μουσουλμάνων φορολογουμένων δίνει απλά μια ένδειξη του μη μουσουλμανικού πληθυσμού της πόλης.

Το πλέον κοντινό χρονικά συγκρίσιμο στοιχείο είναι η περιγραφή της πόλης από τον Οθωμανό περιηγητή Ενλίγια Çelebi, ο οποίος επισκέφθηκε τη Θεσσαλία το 1668. Για την «κάτω πόλη των Τρικάλων» κάνει λόγο για 2.300 σπίτια (προσθέτοντας άλλα 10 σπίτια στρατιωτών μέσα στο κάστρο), που κατανέμονται σε 16 μουσουλμανικές και 8 χριστιανικές συνοικίες. Μάλιστα, προσθέτει ότι δεν υπάρχει εβραϊκή συνοικία.²⁷ Είναι γνωστό ότι ενώ το έργο του Ενλίγια αποτελεί μία από τις σημαντικότερες πηγές για τα οθωμανικά αστικά κέντρα, καθώς τα παρατηρεί από τη σκοπιά του Οθωμανού εν αντιθέσει με τους Ευρωπαίους περιηγητές, η εγκυρότητα των αριθμητικών δεδομένων που παραθέτει αμφισβητείται.²⁸ Δίνουν όμως μία γενική εικόνα. Για λόγους σύγκρισης, ως σημειωθεί ότι σε απογραφή των φορολογουμένων του κεφαλικού φόρου που έγινε το 1668/9, την ίδια εποχή δηλαδή που ο Ενλίγια πέρασε από τη Θεσσαλία, ολόκληρος ο καζάς Τρικάλων είχε 3.105,5 μη μουσουλμανικές εστίες που κατέβαλλαν τον φόρο (cizyehane).²⁹

27. Θ. Παλιούγκας, *Η Θεσσαλία στο οδοιπορικό του περιηγητή Εβλιγιά Τσελεμπί (1668)*, Λάρισα 2001, σ. 61-62. Είναι χαρακτηριστικό πάντως ότι ενώ το 1569/70 υπήρχαν δύο συνοικίες Εβραίων με 162 φορολογούμενες εστίες και αγάμους, το 1692/3 καταγράφονται μόνο 34 άτομα, γεγονός που μαρτυρά σημαντική παρακμή. Επίσης ο Ενλίγια λανθασμένα αναφέρει ότι η πόλη δεν είχε μπεζεστένι. Παλιούγκας, *ό.π.*, σ. 68.

28. Για την αξία του έργου του Ενλίγια Çelebi όσον αφορά τα οθωμανικά αστικά κέντρα βλ. S. Faruqi, *Κουλτούρα και καθημερινή ζωή στην Οθωμανική αυτοκρατορία*, Αθήνα 2000, σ. 209-210.

29. R. Stojkov, «La division administrative de Peyalet de Roumeli pendant les années soixante du XVIIe siècle», *Studia Balcanica* 1 (1970) 215. Ας σημειωθεί ότι στο έργο Cihannümâ του Kâtib Çelebi (1648) αναφέρεται για τα Τρίκαλα ότι κατοικούνταν από Έλληνες, «Griechen», σύμφωνα με τη μετάφραση του J. Von Hammer. Ο συγγραφέας είναι γνωστό ότι στηρίχθηκε σε παλαιότερα έργα και δεν επισκέφθηκε τα μέρη που περιγράφει. Εξάλλου, τα Τρίκαλα είχαν και μουσουλμανικό πληθυσμό. Hadschi Chalfa, *Rumeli und Bosna*, aus dem Türkischen übersetzt von Joseph von Hammer, Βιέννη 1812, σ. 101 και Θ. Παλιούγκας, «Η Θεσσαλία στο γεωγραφικό έργο του Χατζή Κάλφα (1648)», *Πρακτικά του 3ου Συνεδρίου Λαρισαϊκών Σπουδών*, Λάρισα 8-9 Απριλίου 1995, σ. 133-139. Όσον αφορά μεταγενέστερες περιόδους, για το 1779 ο περιηγητής Björnstahl αναφέρει ότι στην περιοχή της μητρόπολης των Τρικάλων μαζί με την πόλη υπήρχαν 12.000 άτομα που πλήρωναν χαράτσι, J.J. Björnstahl, *Το οδοιπορικό της Θεσσαλίας, 1779*, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 66. Κατά τον Leake, το 1805 τα Τρίκαλα απαρτιζόνταν από περίπου 1.200-1.500 οικογένειες, W.M. Leake, *Travels in Northern Greece*, τ. 1, Άμστερνταμ 1967, σ. 427. Σύμφωνα με τον Πουκεβίλ, μετά τα Ορλωφικά ο πληθυσμός των Τρικάλων δεν ξεπερνούσε τις 7.000, ενώ πριν τα Ορλωφικά έφθανε τις 25.000, Φρ. Κ. Ούγ. Α. Πουκεβίλ, *Ταξίδι στην Ελλάδα. Μακεδονία-Θεσσαλία*, Αθήνα 1995, σ. 249-250. Για περίπου 12.000 κατοίκους στις αρχές του 19ου αιώνα κάνει λόγο ο Ιω. Α. Λεονάρδος, *Νεωτάτη της Θεσσαλίας χωρογραφία*, εκδ. Κ. Σπανός, Λάρισα 1992, σ. 58.

Και τα δύο κατάστιχα κεφαλικού φόρου καταγράφουν τους μη μουσουλμάνους επαγγελματίες. Χαρακτηριστικό της έντονης αστικής και βιοτεχνικής γενικά φυσιογνωμίας που είχε η πόλη ήταν ότι το 47% των φορολογουμένων μη μουσουλμάνων κατοίκων (συμπεριλαμβανομένων και των «ξένων») ασκούσαν κάποια βιοτεχνική ή σχετική με την τροφοδοσία της πόλης δραστηριότητα.³⁰ Ως προς τους τελευταίους, εννιά τους παντοπώλες και τους αρτοποιούς, τους κρεοπώλες και τους παρασκευαστές και πωλητές του ποτού μπόζα, του χαλβιά και του κεμπάπ, οι οποίοι αποτελούσαν περίπου το 20% των επαγγελματιών.³¹ Κατά τ' άλλα τα πλέον συχνά επαγγέλματα μεταξύ των χριστιανών κατοίκων³² ήταν αυτό του κατασκευαστή τρίχιων σάκων, του χρυσοχόου, του γουναρά, του σαμαρά, του ράπτη, του μεταξοπώλη (και μεταξουργού), του εμπόρου πανιών, του βαφέα υφασμάτων, του μουτάφη (κατασκευαστή υφαντών από γιδίσια τρίχα), του κατασκευαστή καλυμμάτων του κεφαλιού (takyaçi), του υποδηματοποιού. Καταγράφονται ακόμη κηροποιοί, ακονιστές μαχαιριών, κεραμοποιοί, πλανόδιοι πωλητές, ψιλικατζήδες, κουρείς, γανωματήδες, καζανάδες, κηπουροί, σκηνοποιοί αλλά και εργάτες.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

<i>Επαγγέλματα που καταγράφονται στο MAD 3641</i>	<i>Αριθμός</i>
çulcu/çuvalei (κατασκευαστές τρίχιων σάκων/ ευτελών υφασμάτων)	45
bakkal (παντοπώλης)	18 + 90* ³³
kuyumcu (χρυσοχόος)	18
rapas (ιερέας)	15
terzi (ράπτης)	14
bozaci – halvacı (παρασκευαστής και πωλητής μπόζα και χαλβιά)	14*
kürkçü semerci (σαμαράς)	7 + 43*
çarhçi (ακονιστής μαχαιριών)	7
kilerci (αποθηκάρης)	6

30. Από τους 606 καταγεγραμμένους επαγγελματίες στα δύο κατάστιχα, δεν υπολογίσθηκαν 29 που καταγράφονται ως αγρότες, βοσκοί, βουκόλοι, κηπουροί και μυλωνάδες.

31. Το ποσοστό δίνεται κατά προσέγγιση, γιατί στο κατάστιχο του 1693/4 οι παντοπώλες καταγράφονται μαζί με τους σαμαράδες.

32. Στο κατάστιχο MAD 3641 δεν αναφέρεται το επάγγελμα των καταγεγραμμένων Εβραίων, ενδεχομένως γιατί αυτοί ήταν μετακινούμενοι, όπως αναφέρει ο Evliya. Παλιούγκας, *ό.π.*, σ. 62. Ίσως γι' αυτό τον λόγο οι 23 από τους 34 φορολογούμενους Εβραίους αναφέρονται ως yavekân, «αδέσποτοι», καταγεγραμμένοι για πρώτη φορά.

33. Οι αριθμοί με αστερίσκο δηλώνουν τους επαγγελματίες που καταγράφονται ξεχωριστά.

kazanci (χαλκωματάς)	6
çanakci (κεραμοποιός)	6
kasap (κρεοπώλης)	6
takyacı (κατασκευαστής καλυμμάτων κεφαλιού)	5
bezi (έμπορος πανιών)	5
kireççi (ασβεστάς)	5
çerçi (μικροπωλητής)	4
etmekçi (αρτοποιός)	3 + 46*
ırgat (εργάτης)	3
kestaneci (καστανάς)	3
bostanci (κηπουρός σε λαχανόκηπους)	3
bahçevan (κηπουρός)	3
satici (πλανόδιος πωλητής)	3
kalaycı (γανωματάς)	2
yarıci (σχίστης, ξυλοκόπος)	2
kiracı (αγωγιάτης)	2
kerpiççi (κατασκευαστής πλιθιών)	1
çadirci (σκηνοποιός)	1
barutçu (μπαρουτοποιός)	1
demirci (σιδεράς)	1 + 6*
berber (κουρέας)	1
basmaçi (κατασκευαστής μπασμάδων)	1
çömlükçi (κεραμοποιός)	1
hallaç (βαμβακοξάντης)	1
biçkici (πριονιστής)	1
değirmenci (μυλωνάς)	1

Εξαιρώντας κανείς τις ειδικότητες που έχουν να κάνουν με την παραγωγή και διάθεση τροφίμων, η πλειονότητα των καταγεγραμμένων επαγγελματιών έχει να κάνει με την υφαντουργία, τη χρυσοχοΐα και την κατασκευή γουναρικών, ενώ θα πρέπει να σημειωθεί ο υψηλός αριθμός των ιερέων. Για τους φορολογούμενους των οποίων το επάγγελμα δεν καταγράφεται μπορεί να υποθέσει κανείς ότι ήταν αγρότες που διέμεναν στην πόλη και οι οποίοι θα μπορούσαν να απασχολούνται είτε στα τσιφλίκια που βρίσκονταν εντός των ορίων της πόλης είτε να κατέχουν οι ίδιοι ακίνητη περιουσία σε κοντινές περιοχές. Θα μπορούσε επίσης να είναι μαθητευόμενοι ή βοηθοί σε εργαστήρια. Η υπόθεση ότι θα μπορούσε να είναι ανειδίκευτοι εργάτες αποδυναμώνεται από την καταγραφή εργατών.³⁴

34. Βλ. Ö.L.Barkan, «Quelques remarques sur la constitution sociale et démographique des villes balkaniques au cours des XVe et XVIe siècles», *Istanbul à la jonction des*

Χαρακτηριστικό και των δύο απογραφών είναι η χωριστή καταγραφή ορισμένων επαγγελματιών. Στο κατάστιχο του 1692/3 παντοπώλες (90 ονόματα), αρτοποιοί (46), σαμαράδες (43), παρασκευαστές και πωλητές του μποζά και του χαλβά (14), σιδεράδες (6), και στο κατάστιχο του 1693/4 πάλι οι παντοπώλες και οι σαμαράδες (καταγράφονται μαζί, σύνολο: 70), οι αρτοποιοί (30) και οι «οι γιοί των χρυσοχών» (33) καταγράφονται ως μέλη των αντίστοιχων επαγγελματικών ομάδων και όχι ως κάτοικοι μιας συνοικίας. Παρά το γεγονός ότι και στα δύο κατάστιχα δεν γίνεται αναφορά σε συντεχνίες, το πλέον πιθανό είναι οι παραπάνω καταχωρίσεις να αφορούν αυτές. Άλλωστε, ο προσδιορισμός *usta* (μάστορας) που αναφέρεται για ορισμένους από τους καταγεγραμμένους επαγγελματίες είναι σαφής αναφορά σε συντεχνιακή οργάνωση.³⁵ Είναι γνωστό ότι στα Τρίκαλα υπήρχαν χριστιανικές συντεχνίες την περίοδο αυτή και φαίνεται ότι από τις πλέον ισχυρές ήταν αυτή των παντοπωλών.³⁶ Πρέπει επίσης να θεωρηθεί ως δεδομένο ότι θα υπήρχαν και μουσουλμανικές ή και μεικτές συντεχνίες. Ένα παράδειγμα θα ήταν αυτό των βυρσοδεψών, οι οποίοι με βάση το απογραφικό κατάστιχο του 1569/70 ήταν στην πλειονότητά τους μουσουλμάνοι, αποτελούσαν ιδιαίτερη συνοικία στην οποία όμως συγκαταλέγονταν και 4 μη μουσουλμανικές φορολογικές εστίες: πιθανότατα ήταν και

cultures. Actes du Colloque international organisé par l'AIIESEE, Istanbul 15-20 October 1973, Βουκουρέστι 1977, σ. 298. Ο Heath Lowry, αναφερόμενος στη Θεσσαλονίκη στα τέλη του 15ου αιώνα, απορρίπτει την άποψη ότι η μη καταγραφή των επαγγελματιών των χριστιανών κατοίκων σε φορολογικά κατάστιχα σημαίνει ότι αυτοί ήταν αγρότες, με το επιχείρημα ότι επρόκειτο για αστικό πληθυσμό που δεν κατέβαλλε φόρους προερχόμενους από αγροτική παραγωγή. Η. Lowry, «Portrait of a City: The Population and Topography of Ottoman Selânik (Thessaloniki) in the Year 1478», *Studies in Deftology. Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Κωνσταντινούπολη 1992, σ. 89 σημ. 80.

35. Στους σαμαράδες στο κατάστιχο του 1692/3 καταγράφονται 4 μάστορες μεταξύ των 43 καταγεγραμμένων. Βλ. MAD 3641, σ. 26. Οι αναφορές σε *usta* συναντώνται και σε άλλα σημεία του καταστίχου 3641. Βλ. ανάλογη επισήμανση στο V. Demetriades, «The Esnaf System and Professions in Nineteenth-Century Thessaloniki», *Archivum Ottomanicum* 23 (2005/06) 133.

36. Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1696 τα μέλη των συντεχνιών των παντοπωλών και των κηροποιών συμφώνησαν με τους προκρίτους των Τρικάλων να μην συμβάλλουν στην καταβολή του «γεμεκλικιού» (*yemeklik*: χρήματα για την τροφή) και του «πεσχεσιού» (*pişkes*: δώρο) του «Μισελίμη» (*mütesellim*: εκπρόσωπος του διοικητή του σαντζακίου των Τρικάλων), αλλά να καταβάλλουν ετησίως 60 οκάδες λάδι για τις ανάγκες της Μητρόπολης. Επίσης σε έγγραφο του 1708 αναφέρεται ότι, ενώ οι υπόλοιπες συντεχνίες συμβάλλουν στην πληρωμή των παραπάνω δοσιμάτων, τα μέλη της συντεχνίας των παντοπωλών θα κατέβαλλαν αντί για χρήματα 50 οκάδες λάδι για τις ανάγκες του μητροπολιτικού ναού του Αγ. Στεφάνου. Ν.Κ. Γιαννούλης, *Κώδικας Τρίκης*, Αθήνα 1980, σ. 74-75. Για τα δοσίματα *yemeklik* και *pişkes* βλ. Η. İnalçık, «Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700», *Archivum Ottomanicum* 6 (1980) 319-320.

αυτοί βυρσοδέφες ή απασχολούνταν σε βυρσοδεψεία.³⁷ Εξάλλου, το γεγονός ότι δεν αναφέρονται βυρσοδέφες στα κατάστιχα κεφαλικού φόρου του 1692/3 και 1693/4 υποδηλώνει ότι την περίοδο αυτή οι βυρσοδέφες ήταν μουσουλμάνοι. Ας σημειωθεί επίσης ότι στα Τρίκαλα υπήρχε και γυναικεία συντεχνία, αυτή των σαπουνοποιών, η οποία δεν καταγράφεται στα αντίστοιχα κατάστιχα, γιατί οι γυναίκες δεν υπόκειντο στην πληρωμή του κεφαλικού φόρου.³⁸

Ένα ερώτημα το οποίο ανακύπτει έχει να κάνει με την ύπαρξη ή μη εργαστηρίων που δεν ανήκαν σε συντεχνίες. Ειδικότερα, υπάρχουν παντοπώλες, σαμαράδες και αρτοποιοί που καταγράφονται στους φορολογούμενους συνοικιών και δεν συμπεριλαμβάνονται στις αντίστοιχες ομάδες επαγγελματιών. Στην περίπτωση αυτή δύο είναι τα ενδεχόμενα: είτε πράγματι υπήρχαν επαγγελματίες που δεν ανήκαν σε συντεχνία³⁹ είτε γινόταν καταμερισμός των επαγγελματιών των συντεχνιών σε ορισμένες συνοικίες και σε συνεννόηση με τους τοπικούς άρχοντες για διαχειριστικούς και μόνο λόγους, που στόχο θα είχαν την ισοβαρή κατανομή της φορολογικής επιβάρυνσης. Εάν ισχύει η δεύτερη εκδοχή, με το σκεπτικό της λογιστικής διευθέτησης το 1692/3 συμπεριλαμβάνονται στην ιδιαίτερη καταγραφή των παντοπωλών 3 κηροποιοί: η συντεχνία των κηροποιών εμφανίζεται για πρώτη φορά στα ελληνικά έγγραφα το 1696, χωρίς αυτό να αποκλείει την πιθανότητα να υπήρχε και λίγα χρόνια πριν, την περίοδο σύνταξης του καταστίχου.⁴⁰ Μεταξύ των παντοπωλών συμπεριλαμβάνονται επίσης και 3 παρασκευαστές και πωλητές χαλβά, ενώ στο ίδιο κατάστιχο υπάρχει ιδιαίτερη καταγραφή των παρασκευαστών μμποζά και χαλβά με τον χαρακτηρισμό όμως γανα, όπως αναφέρθηκε παραπάνω. Με το ίδιο σκεπτικό συγκαταλέγονται στην ομάδα των αρτοποιών δύο πλανόδιοι πωλητές και ένας αμαξοποιός. Αντίθετα, στο κατάστιχο του 1693/4 στις καταγραφές φορολογουμένων με το ίδιο επάγγελμα δεν περιλαμβάνονται άνθρωποι διαφορετικών ειδικοτήτων.

Επίσης στο κατάστιχο του 1693/4 καταγράφονται 33 (γιοι χρυσοχώων) (kuyumcu oğlanları). Αξίζει να σημειωθεί ότι η ομάδα αυτή των τεχνιτών δεν καταγράφεται ξεχωριστά στο κατάστιχο του 1692/3, όπως συμβαίνει με τους παντοπώλες κ.ά. Δεδομένου επομένως ότι, όπως έχει ήδη αναφερθεί, το δεύτερο απογραφικό κατάστιχο έχει συμπληρωματικό ρόλο ως προς το πρώτο,

37. ΤΤ 695, σ. 166. Καταγράφονται 19 φορολογούμενες εστίες, 21 άγαμοι και 4 εστίες μη μουσουλμάνων.

38. Ν.Κ. Γιαννούλης, *ό.π.*, σ. 45.

39. Σύμφωνα με τον Τοντόροφ, σταδιακά ο αριθμός των τεχνιτών που δεν ανήκαν σε συντεχνίες μεγάλωνε και αντιδράσεις εκδηλώνονταν μόνο όταν πλήττονταν συγκεκριμένα συμφέροντα. Ν. Τοντόροφ, *Η βαλκανική πόλη, 15ος-19ος αι.*, τ. Α', Αθήνα 1986, σ. 171. Βλ. επίσης και Σπ. Ασδραχάς, «Οι συντεχνίες στην Τουρκοκρατία: οι οικονομικές λειτουργίες», *Ζητήματα Ιστορίας*, Αθήνα 1983, σ. 107.

40. Ν.Κ. Γιαννούλης, *ό.π.*, σ. 74.

κρίθηκε σκόπιμο να καταγραφούν είτε οι ενήλικοι γιοι των συγκεκριμένων τεχνιτών, αυτοί δηλαδή που είχαν το δικαίωμα να εξελιχθούν σε μαστόρους, εφόσον πληρούσαν τις προϋποθέσεις που έθετε η συντεχνία, είτε οι ενήλικοι μαθητευόμενοι των χρυσοχόων. Εάν ισχύει η πρώτη εκδοχή, είναι σαφές ότι σ' αυτή την περίπτωση έχουμε τη μεταβίβαση του *gedik*, δηλαδή του δικαιώματος εξάσκησης του επαγγέλματος μαζί με τον εξοπλισμό.⁴¹ Για ποιο λόγο δεν καταγράφεται ξεχωριστή συντεχνία, με βάση τα μέχρι τώρα στοιχεία μου είναι άγνωστο. Είτε δεν υπήρχε, πράγμα μάλλον απίθανο, είτε ήταν μεικτή.

Για τη σχέση τεχνίτη και εργαστηρίου είναι διαφωτιστικός ο τρόπος με τον οποίο κατανέμονται σε τέσσερις φούρνους οι 30 αρτοποιοί στο κατάστιχο του 1693/4. Οι φούρνοι ως επιχειρήσεις ανήκαν σε τρίτους, τρεις εκ των οποίων μουσουλμάνοι,⁴² και είναι φανερό ότι οι συγκεκριμένοι τουλάχιστον τεχνίτες απασχολούνταν σε αυτούς ή ενοικίαζαν την επιχείρηση.⁴³

Τέλος, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, το κατάστιχο του 1693/4 κατατάσσει τους φορολογούμενους σε τρεις κατηγορίες αναλόγως με τη φοροδοτική τους ικανότητα, κάτι που δεν γίνεται στο αμέσως προηγούμενο κατάστιχο. Λαμβάνοντας υπόψη αφενός ότι δεν καταγράφεται το σύνολο των μη μουσουλμάνων φορολογουμένων της πόλης και αφετέρου ότι η ένταξη σε μία από τις τρεις κατηγορίες, πέρα από την αντικειμενική οικονομική δυνατότητα του φορολογουμένου, ενδεχομένως να έγινε και με κριτήριο την ισομερή επιβάρυνση μέσα στους κόλπους της μη μουσουλμανικής κοινότητας, μπορεί κανείς να ξεχωρίσει δύο στοιχεία. Πρώτον, ότι το επάγγελμα του παντοπώλη ήταν από τα επικερδέστερα, ενώ οι αρτοποιοί, οι χρυσοχόοι, οι κατασκευαστές τρίχιων σάκων, οι ράφτες και οι υποδηματοποιοί διαμορφώνουν ένα μεγάλο τμήμα της μεσαίας κατηγορίας. Δεύτερον, ότι η εικόνα γίνεται πιο θολή, κρίνοντας από τον μεγάλο αριθμό των φορολογουμένων για τους οποίους δεν καταγράφεται κάποιο επάγγελμα και οι οποίοι κυριαρχούν και στις τρεις κατηγορίες.

Τα δύο κατάστιχα κεφαλικού φόρου σε συνδυασμό με προηγούμενα απογραφικά κατάστιχα συμβάλλουν στη διαμόρφωση της εικόνας όσον αφορά το πολεοδομικό συγκρότημα της πόλης. Συγκρίνοντας την πόλη των Τριάλων στα τέλη του 16ου αιώνα και έναν αιώνα αργότερα, είναι σαφές όχι μόνο ότι η πόλη

41. G. Baer, «Μονοπώλιο και περιοριστικές πρακτικές των τουρκικών συντεχνιών», Σπ. Ασδραχάς (επιμ.), *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών, 1Ε' -1Θ' αι.*, Αθήνα 1979, σ. 605-606, 607.

42. Ο πρώτος φούρνος ονομάζεται Byaka ή Byafa (;). Οι υπόλοιποι τρεις ανήκουν στον Müfti efendi, στον Çölkük oğlu Ahmed efendi και στον Ahmed ağa.

43. Κάτι ανάλογο συνέβαινε με τους αρτοποιούς στην Κοζάνη, βλ. Μ. Καλινδέρης, *Αι συντεχνίαι της Κοζάνης επί Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1958, σ. 61.

έχει διευρυνθεί, συμπεριλαμβάνοντας και τσιφλίικια εντός των ορίων ορισμένων συνοικιών, αλλά ότι έχει αλλάξει και η διαμόρφωση των συνοικιών. Τρεις από τις χριστιανικές συνοικίες που αναφέρονται το 1569/70 δεν καταγράφονται έναν αιώνα αργότερα,⁴⁴ και το ίδιο συμβαίνει σε περίπου 10 μουσουλμανικές συνοικίες.⁴⁵ Η μη αναφορά δεν σημαίνει απαραίτητα και εξαφάνιση αλλά μετονομασία, συνένωση με μία μεγαλύτερη συνοικία ή μη αναφορά για συγκεκριμένους λόγους. Για παράδειγμα, η συνοικία «Ταμπάκικα», από τις αρχαιότερες της πόλης, όπως έχει ήδη αναφερθεί, δεν καταγράφεται γιατί δεν κατοικούσαν πλέον χριστιανοί σε αυτήν. Είναι ενδεικτικό, άλλωστε, ότι το όνομα της συνοικίας συνέχισε να υφίσταται μέχρι το 1881.⁴⁶

Στα τέλη του 17ου αι. η πόλη διακρινόταν στο τμήμα που ονομαζόταν *nefs*, που ήταν η πόλη αυτή καθαυτή, και στο βαρόσι. Θα μπορούσε κανείς να μιλήσει για την πόλη και τα προάστια της, δεν είναι όμως σαφές στην περίπτωση των Τρικάλων ποιες συνοικίες ανήκαν στην πόλη (εάν υποθέσουμε ότι το *nefs* αποτελούνταν από συνοικίες) ή στα προάστια/βαρόσι. Εξαιρεση αποτελούν όσες συνοικίες αναφέρεται ρητά ότι αποτελούσαν τμήμα του βαροσίου. Με βάση το κατάστιχο του 1693/4, στο βαρόσι ανήκαν οι συνοικίες της Αγίας Παρασκευής, των Αγωγιατών (Kiracilar) που ήταν προσάρτημα της πρώτης, της Αγίας Μονής και του Μεγάλου Τζαμιού του βαροσίου.⁴⁷ Η ύπαρξη μουσουλμανικού τεμένους στο βαρόσι υποδηλώνει ότι, τουλάχιστον στην περίπτωση των Τρικάλων, το βαρόσι δεν ταυτιζόταν απόλυτα με τον μη μουσουλμανικό πληθυσμό, όπως γενικά πιστεύεται.⁴⁸

Σχετικά με την αστική φυσιογνωμία των Τρικάλων αξιοσημείωτη είναι η

44. Στο κατάστιχο TT 695 αναφέρονται συνολικά 8 χριστιανικές συνοικίες, 26 μουσουλμανικές και 2 συνοικίες Εβραίων. Οι χριστιανικές συνοικίες που δεν αναφέρονται στα τέλη του 17ου αι. είναι οι συνοικίες Petriti, Μαυρογιάννη (Μουρογιάννη;) και Al.m.ura.

45. Σε αρκετά σημεία το κατάστιχο TT 695 είναι διαβρωμένο και σκισμένο στο άνω περιθώριο, με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατή η ανάγνωση αρκετών ονομάτων μουσουλμανικών συνοικιών. Στις συνοικίες που δεν απαντώνται στα τέλη του 17ου αι. ανήκουν η συνοικία zilehane (η συχαστήριο: το κτήριο αναφέρεται ήδη στο αφιερωτήριο έγγραφο του Ömer Bey γιου του Turhan, τέλη 15ου αι., Σ. Γουλούλης, *Τα αφιερωτήρια των Τουραχανιδών*, Λάρισα 2003, σ. 100), τα «Ταμπάκικα» (επίσης συνοικία που αναφέρεται στα τέλη του 15ου αι., βλ. Σ. Γουλούλης, *ό.π.*, σ. 73), η συνοικία του τζαμιού του Ibrahim Bey, η συνοικία του τζαμιού του Mehmed Bey και του Lala Hamza.

46. Η πρώτη αναφορά στη συνοικία γίνεται στο απογραφικό κατάστιχο του 1454/5 (M. Delilbaşı-M. Arıkan, *Hicri 859 tarihli sûret-i defter-i sancak-i Tirhala*, Άγκυρα 2001, σ. 2)· Ν. Κατσόγιαννος, *Τα Τρίκαλα και οι συνοικισμοί τους*, Λάρισα 1992, σ. 15.

47. Στο κατάστιχο του 1692/3 μόνο η συνοικία του Μεγάλου Τζαμιού βαροσίου αναφέρεται ότι ανήκει στο βαρόσι. Ας σημειωθεί ότι υπήρχε και η συνοικία του Μεγάλου Τζαμιού, η οποία δεν ανήκε στο βαρόσι και σημειώνεται και στο κατάστιχο του 1693/4. Κατά τ' άλλα οι υπόλοιπες συνοικίες δεν αναφέρεται ότι ανήκαν στο βαρόσι.

48. Τοντόροφ, *ό.π.*, τ. Α', σ. 48.

διαμονή στην πόλη 199 μη μουσουλμάνων, οι οποίοι στο κατάστιχο του 1693/4 καταγράφονται ως «ξένοι» και οι οποίοι ενοικίαζαν σπίτια μουσουλμάνων σε μουσουλμανικές κατά τ' άλλα συνοικίες ή διέμεναν σε χριστιανικές συνοικίες. Δεν αναφέρεται ο τόπος προέλευσής τους, το γεγονός όμως ότι περιλαμβάνονται τα ονόματά τους στο συγκεκριμένο κατάστιχο σημαίνει ότι τουλάχιστον τη δεδομένη χρονική στιγμή κατέβαλαν τον κεφαλικό φόρο ως μη μουσουλμάνοι κάτοικοι των Τρικάλων. Στο βαθμό που αναφέρονται τα επαγγέλματά τους, οι κάτοικοι αυτοί ήταν τεχνίτες, βιοτέχνες αλλά και παντοπώλες, κρεοπώλες και κουρείς, γεγονός που υποδηλώνει ότι δεν επρόκειτο για εποχιακούς μετανάστες, εγκαταστημένους στην πόλη για περιορισμένο χρονικό διάστημα, όπως στην περίπτωση των νομάδων-κτηνοτρόφων.⁴⁹ Στην πραγματικότητα είναι μόνο 3 οι βοσκοί που καταγράφονται μεταξύ των «ξένων». Το φαινόμενο της ενοικίασης από χριστιανούς σπιτιών που ανήκαν σε μουσουλμάνους επισημαίνει και ο Leake για τις αρχές του 19ου αι., αποδίδοντάς το όμως στην καταπίεση που υφίσταντο οι μουσουλμάνοι κάτοικοι από τον Αλή Πασά εξαιτίας της οποίας αναγκάζονταν να εγκατασταθούν αλλού.⁵⁰ Ωστόσο, μια άλλη εξήγηση πρέπει να αναζητηθεί: η βιοτεχνική και εμπορική δραστηριότητα μαζί με τη συνακόλουθη διακίνηση του χρήματος μετέτρεψε τα Τρίκαλα σε πόλο έλξης για τους κατοίκους των γύρω περιοχών, ιδιαίτερα των ορεινών. Η παράμετρος αυτή, σε συνδυασμό με την πιθανότητα οι «ξένοι» των Τρικάλων να επέλεξαν να εγκαταλείψουν τις εστίες τους στα χωριά για να αποφύγουν τις δυσμενείς επιπτώσεις της τσιφλικοποίησης, που ήδη την εποχή αυτή ήταν έντονη, ή της δυσβάσταχτης φορολόγησης, οδήγησε στην εγκατάσταση στο κοντινότερο αστικό κέντρο. Ας σημειωθεί ότι η εξέλιξη αυτή ευνοούσε τους κατοίκους των Τρικάλων ως προς την κατανομή των φόρων, όχι όμως και τους συγχωριανούς των ανθρώπων που εγκαταστάθηκαν στην πόλη ως «ξένοι».⁵¹ Στο πλαίσιο αυτό η ενοικίαση σπιτιού που ανήκε σε μουσουλμάνο και βρισκόταν σε μουσουλμανική συνοικία βοηθούσε τον μη μουσουλμάνο να αποκτήσει την ιδιότητα του μόνιμου κατοίκου της πόλης. Αυτό ισχυρίζεται η S. Faroqhi σχετικά με τους μη μουσουλμάνους μετανάστες σε πόλεις της Ανατολίας τον 17ο αι., όπως επίσης και το ότι επέλεξαν να μένουν σε μουσουλμανικές συνοικίες, ενδεχομένως γιατί τους συνέφερε

49. Ν. Κατσογιαννόπουλος, *ό.π.*, σ. 24, 27.

50. W.M. Leake, *Travels*, *ό.π.*, τ. 1, σ. 427.

51. Βλ. Σπ. Ασδραχάς, «Γαιοπρόσδοος και υποχρεωτικός εκχρηματισμός των αγροτικών οικονομιών», *Ελληνική κοινωνία και οικονομία, ιθ' και ιθ' αιώνες*, Αθήνα 1982, σ. 131-132, όπου γίνεται λόγος για το αίτημα των κατοίκων της Νάουσας προς τον Αλή Πασά το 1801, να επιτρέψει στους μετανάστες να παραμείνουν στην πόλη τους και να μην επιστρέψουν στα χωριά τους, τσιφλίκια του Αλή πασά, «ωσάν οπού δεν έχομεν ολίγην βοήθειαν από αυτούς τους γιαμπαντζήδες όλοι μας εις αυτούς τους στενοούς καιροούς και μοναχοί δεν ημπορούμεν να ντεγιαντίσωμεν εις τον δυστυχισμένον καιρόν».

ο τρόπος είσπραξης των φόρων σε αυτές. Αμφότερα τα ενδεχόμενα μπορούν να ληφθούν υπόψη και για την περίπτωση των Τρίκαλων.⁵²

Ας σημειωθεί, τέλος, ότι παράλληλα με τους «ξένους» που ενοικιάζαν κυρίως σπίτια μουσουλμάνων σε συνοικίες με μουσουλμανικό όνομα, υπήρχαν και μουσουλμάνοι που ήταν ιδιοκτήτες σπιτιών σε συνοικία που έφερε χριστιανικό όνομα (Πέτρου Μουσούρα).⁵³

Με βάση τα παραπάνω, η εικόνα που διαμορφώνεται για τα Τρίκαλα την περίοδο αυτή απεικονίζει μία πόλη με ζωηρή οικονομική δραστηριότητα, με ορισμένες συνοικίες να έχουν έντονη εμπορικο-βιοτεχνική φυσιογνωμία⁵⁴ και άλλες να έχουν περισσότερο αγροτικό χαρακτήρα ως αποτέλεσμα της επέκτασης του πολεοδομικού συγκροτήματος και της διαμόρφωσης τσιφλικιών μέσα σε αυτό, με τις συντεχνίες να διαδραματίζουν καίριο ρόλο στην οργάνωση και διάθεση της παραγωγής, μία πόλη πόλο έλξης για τις γύρω περιοχές και χωρίς στεγανά στη δια-κοινοτική επικοινωνία. Η εικόνα που παρουσιάζουν τα Τρίκαλα, την περίοδο αυτή τουλάχιστον, θέτει ερωτήματα για την άποψη που θέλει τον ελλαδικό χώρο να διχοτομείται στη χριστιανική ύπαιθρο και τις οθωμανικές-μουσουλμανικές πόλεις, οι οποίες αποτελούν κέντρα διαμονής κρατικών λειτουργών και «εξωαγροτικών πληθυσμών», τροφοδοτούνται από τη χριστιανική ύπαιθρο και έχουν μικρή βιοτεχνική παραγωγή, κυρίως πολύτιμων αντικειμένων, για να καλυφθούν οι καταναλωτικές απαιτήσεις των κατοίκων τους.⁵⁵

52. S. Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia. Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting, 1520-1650*, Καίμπριτζ 1984, σ. 268-271. Η συγγραφέας τονίζει επίσης ότι με τη βοήθεια των καταστίχων του κεφαλικού φόρου είναι ευκολότερη η τεκμηρίωση της μετακίνησης των μη μουσουλμάνων ραγιάδων σε σχέση με αυτή των μουσουλμάνων, στο ίδιο, σ. 275. Επίσης ο Barkan, «Quelques remarques», ό.π., σ. 297, αναφέρει για την Σόφια του 16ου αι. ότι όσοι μουσουλμάνοι έμεναν σε νοικιασμένο σπίτι και δεν είχαν άλλη ακίνητη περιουσία, δεν πλήρωναν έκτακτους φόρους, πληροφορία που αν ευσταθεί για τα Τρίκαλα στα τέλη του 17ου αι., εξηγεί την ενοικίαση σπιτιών που ανήκαν σε μουσουλμάνους.

53. MAD 3440, σ. 6, όπου καταγράφονται 12 «ξένοι» ραγιάδες, οι οποίοι νοικιάζουν σπίτια μουσουλμάνων στη συνοικία Πέτρου Μουσούρα. Βλ. και TT 695, σ. 163, 166, όπου περιπτώσεις συμβίωσης χριστιανών και μουσουλμάνων στις ίδιες συνοικίες. Βλ. επίσης S. Faroqhi, *Κουλτούρα*, ό.π., σ. 192 και Γ. Σαλακίδης, *Η Λάρισα (Yenişehir)* στα μέσα του 17ου αι., Θεσσαλονίκη 2004, σ. 31-32.

54. Παραδείγματα αποτελούν οι συνοικίες του Μεγάλου Τζαμιού, του Kuyumcu Hamza, της Αγίας Μονής, του Πέτρου Μουσούρα και του Kara Doğan.

55. Β. Παναγιωτόπουλος, «Ο οικονομικός χώρος των Ελλήνων στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας», *Πληθυσμοί και οικισμοί του ελληνικού χώρου, Τετράδια Εργασίας 18*, Αθήνα 2003, σ. 30-31, 40. Ο ίδιος συγγραφέας στο τέλος του κειμένου τοποθετεί χρονικά τη διεύθυνση του χριστιανικού στοιχείου στην οθωμανική πόλη στις αρχές του 19ου αι., οπότε ο χαρακτήρισμός της τελευταίας ως αντιπαραγωγικής «αρχίζει να μην έχει όλη του την σημασία», στο ίδιο, σ. 47.

Η ανάπτυξη των οθωμανικών αστικών κέντρων είναι φαινόμενο πολύπλοκο, με τοπικές (Βαλκάνια, Μικρά Ασία, Μέση Ανατολή) και χρονικές διαφοροποιήσεις. Το κύριο ερώτημα στο οποίο καλείται η έρευνα να απαντήσει είναι κατά πόσο τα αστικά αυτά κέντρα είχαν ιδιαίτερα οθωμανικά-μουσουλμανικά χαρακτηριστικά, που έχουν να κάνουν όχι τόσο με τα αρχιτεκτονικά τους γνωρίσματα, αλλά με τις δομές, την παραγωγική τους δραστηριότητα, τη σχέση τους με την Κωνσταντινούπολη και την αγροτική τους ενδοχώρα, την ανάπτυξη ή όχι αστικής συνείδησης. Κατά πόσο δηλαδή το βεμπεριανό σχήμα της «μουσουλμανικής πόλης» επιβεβαιώνεται με βάση τα νέα δεδομένα.⁵⁶ Ιδιαίτερα για τον ελλαδικό χώρο, οι κατά περίπτωση μελέτες θα προωθήσουν περαιτέρω τη μέχρι τώρα συζήτηση και θα αναδείξουν εναργέστερα όχι μόνο τη συμμετοχή των χριστιανών στην οικονομική δραστηριότητα των πόλεων ήδη από τον 16ο αιώνα αλλά και των μουσουλμάνων κατοίκων, είτε πρόκειται για αξιωματούχους είτε όχι.⁵⁷ Θα αναδείξουν πιστεύω τη σημασία ανάπτυξης των τοπικών αστικών ελίτ, πρόθυμων να προωθήσουν τα συμφέροντα των κοινωνικών-επαγγελματικών ομάδων της πόλης τους, δείχνοντας με τον τρόπο αυτό την ύπαρξη αστικής συνείδησης συνυφασμένης με οικονομικά συμφέροντα.⁵⁸ Θα αναδείξουν, τέλος, τοπικές διαφοροποιήσεις όπως στην περίπτωση της μουσουλμανικής Λάρισας και των λιγότερο μουσουλμανικών Τρικάλων παρά το γεγονός ότι τα τελευταία έως το 1770 αποτελούσαν το διοικητικό κέντρο του σαντζακιού.⁵⁹ Έτσι, για

56. Για την προβληματική αυτή βλ. την εισαγωγή στο E. Eldem, D. Goffman, B. Masters (εκδ.), *The Ottoman City Between East and West. Aleppo, Izmir, and Istanbul*, Καίμπριτζ 1999, σ. 1-16, ιδίως 2, 11, όπου συσχετίζεται η «μουσουλμανική» πόλη με τον «οθωμανικό δεσποτισμό». Βλ. επίσης S. Faroqhi, «Crisis and Change, 1590-1699», H. Inalcik-D. Quataert (εκδ.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Καίμπριτζ 1994, σ. 577, 580.

57. Βλ. σχετικά M. Greene, *Κρήτη, ένας κοινός κόσμος. Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στη Μεσόγειο των πρώιμων νεότερων χρόνων*, Αθήνα 2005, σ. 158 σημ. 39 και N. Καρύδης-M. Kiel, «Σαντζάκι του Ευρίπου, 15ος-16ος αι.», *ό.π.*, σ. 1865, όπου ασκείται κριτική στην άποψη που θέλει τους μουσουλμάνους να κυριαρχούν στις πόλεις ιδιαίτερα την πρώτη περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας και να μην ασχολούνται με κάποια παραγωγική δραστηριότητα. Ας σημειωθεί ότι και ο Evliya Celebi μιλά για πόλεις και κωμοπόλεις της Μακεδονίας που έχουν κυρίως χριστιανικό πληθυσμό, όπως η Έδεσσα, τα Σέρβια, η Καστοριά και η Νάουσα. Βλ. Β. Δημητριάδης, *Η κεντρική και δυτική Μακεδονία κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπή*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 39-45.

58. Βλ. για παράδειγμα E. Gara, «Çuha for the Jannisaries – Velençe for the Poor: Competition for Raw Material and Workforce between Salonica and Veria, 1600-1650», S. Faroqhi, R. Deguilhem (εκδ.), *Crafts and Craftsmen of the Middle East*, London 2005, σ. 126-127, 139-140.

59. Για τη Λάρισα βλ. Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Συμβολή στην ιστορία της οικονομικής, κοινωνικής και εκπαιδευτικής ζωής της Λάρισας κατά την Τουρκοκρατία», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 3 (1990) 255-332.

να επανέλθω στις αρχικές μου παρατηρήσεις, ο συνδυασμός των οθωμανικών και ελληνικών πηγών σε μελλοντικές μελέτες πιστεύω ότι θα συμβάλει στη διαμόρφωση της εικόνας για την κοινωνικο-οικονομική ανάπτυξη των αστικών κέντρων στον ελλαδικό χώρο κατά την οθωμανική περίοδο, εικόνας όμως που θα είναι αρκετά πολύπλοκη και αρκετά διαφοροποιημένη.

SUMMARY

Sophia Laiou, *The town of Trikala at the end of the 17th century on the basis of two Ottoman cizye registers*

This paper investigates the demographic and economic situation of the town of Trikala (Tırhala) at the end of the 17th century on the basis of two detailed Ottoman registers of the capitation tax. These registers were compiled in 1692/3 (1104) and 1693/4 (1105), just after the reform of 1691, which altered the principles of assessment and collection of the *cizye* tax from hearth (*hane*) to person (*nefer*). Although the data for the town of Trikala in the register of 1693/4 are incomplete, possibly due to the absence of certain relevant pages, nonetheless the non-Muslim (Christians and Jews) taxable population of the town based on the two registers amounts to 1,197 males. Since in the majority of cases the occupation of the taxpayers is registered, the occupation of the inhabitants engaged primarily in cottage industries and comestibles is thus highlighted, as is the guild organization of certain occupations, such as grocers, saddlers and bakers.

As to its town plan, Trikala considerably expanded in comparison with the end of the 16th century. Also, the names of other neighborhoods changed, some of them ceased to exist, while others are not cited in the two registers, ostensibly because they did not include a non-Muslim population. The distinction between the town proper, *nefs*, and the suburb, *varoş*, appears also in the case of Trikala; however, the latter was not entirely Christian as is evident by the reference to a mosque there. Finally, the register of 1693/4 includes the names of non-Muslim taxpayers, who lived in Muslim neighborhoods and were not yet considered permanent inhabitants.

At the end of the 17th century the town of Trikala had a lively economic activity, which attracted inhabitants from outside, and in which the guild organization played an important role, with interconfessional contact. These results can be combined with other studies to show a complex and quite differentiated evolution of the cities in the Greek lands during the Ottoman period.

